

Samenwerkende of concurrerende woordvolgordeprincipes?

Reactie op: Frank Jansen 'Het middenstuk in stukjes'

WALTER HAESERYN*

Een paar jaar geleden besloot ik mijn review van het artikel van Jansen en Wijnands (2004) met de opmerking dat het intrigerend is (blijft) hoe taalgebruikers 'hun woorden op een rijtje krijgen' en dat we nog lang niet precies weten hoe een en ander in z'n werk gaat (Haeseryn 2004). Over vooropplaatsing (topicalisatie) en achteropplaatsing (extrapositie) van elementen is wellicht het meest bekend – daar is althans vaker over gepubliceerd –, maar het ingewikkeldste en daardoor misschien ook wel het boeiendste is het middenstuk of middenveld van de zin.

In grote lijnen weten we welke factoren of welke principes zoal een rol spelen bij de onderlinge volgorde van de elementen – zinsdelen en zinsdeelstukken – in de zin. De ene auteur onderscheidt er al wat meer dan de andere en de verschillende factoren worden ook niet allemaal op dezelfde manier benoemd (zie bijv. Vandeweghe 2004: 244 e.v.), maar in wezen bestaat er een grote mate van consensus. De *ANS* (Haeseryn e.a. 1997) onderscheidt het inherentieprincipe, het links-rechtsprincipe, het complexiteitsprincipe en het syntactische principe.

Het *inherentieprincipe* berust op de semantische band van elementen met het hoofdwerkwoord van de zin: hoe nauwer die band, hoe verder naar achteren in het middenstuk een element staat. Die elementen worden dus, in termen van zinsplaatsen uitgedrukt, naar de tweede pool toe getrokken, d.i. de plaats waar in bijzinnen het hoofdwerkwoord staat (*ANS* 1997: 1245). Het zal duidelijk zijn dat hier de status of zinsdeelfunctie van een constituent van belang is: een complement (zoals een voorwerp) is inherenter met het hoofdwerkwoord verbonden dan een adjunct (zoals een vrije bijwoordelijke bepaling, bijvoorbeeld een bepaling van tijd). Sommige inherente elementen, zoals een naamwoordelijk deel van het gezegde (2), een resultatieve werkwoordsbepaling (3) of een noodzakelijke richtingsbepaling (4), zijn zo nauw met het zinswerkwoord verbonden, dat ze verplicht vlak voor de tweede pool staan (*ANS* 1997: 1350 e.v.). Vergelijk (voorbeelden uit

* Radboud Universiteit Nijmegen: Universitair docent bij de Afdeling Nederlandse taal en cultuur; redacteur van de *ANS*.

De Schryver e.a. (2007); de verticale streepjes geven de grenzen van de zinspolen aan):

- (1) a Ik lheb| gisteren *een nieuwe pen* lgekocht.l
b *Ik lheb| *een nieuwe pen* gisteren lgekocht.l
- (2) a Hij lis| gisteravond *ziek* lgeworden.l
b *Hij lis| *ziek* gisteravond lgeworden.l
- (3) a Ze lhebben| de ervaren diplomaat opnieuw *tot ambassadeur* lbenoemd.l
b *Ze lhebben| de ervaren diplomaat *tot ambassadeur* opnieuw lbenoemd.l
- (4) a Ze lwas| al vroeg *naar huis* lgegaan.l
b *Ze lwas| *naar huis* al vroeg lgegaan.l

Hoewel de werking van het inherentieprincipe in de *ANS* dus uitdrukkelijk alleen betrokken wordt op de positie van complementen ten opzichte van de *tweede* pool, lijkt Jansen het principe ook als verklaring voor de plaats van het onderwerp ten opzichte van de *eerste* pool te willen gebruiken. Het is mij niet helemaal duidelijk hoe hij dat bedoelt (directe of indirecte werking?), maar het lijkt me in elk geval principieel en feitelijk onjuist. Ten eerste zou ik niet zomaar het onderwerp als extern argument van het zinswerkwoord op een hoop willen gooien met de interne argumenten (direct object, indirect object e.d.). Ten tweede staat op de plaats van die eerste pool lang niet altijd het zinswerkwoord, al helemaal niet in bijzinnen en vaak ook niet in hoofdzinnen, want de voor-pv is vaak een hulpwerkwoord. Waarom zou het onderwerp dan op grond van een inherentieprincipe naar de eerste pool toe getrokken moeten worden? De plaatsing van het onderwerp vooraan in de zin – op de eerste zinsplaats dan wel aan het begin van het middenstuk – heeft zeer waarschijnlijk meer te maken met het feit dat het onderwerp (als het tenminste een definiëte constituent is) bij uitstek geschikt is als ‘plausibel startpunt’ (Onrust e.a. 1993:12-13), waar de rest van de zin iets over zegt. Het is in ieder geval bekend dat zinnen het frequentst met het onderwerp beginnen.

Het valt hoe dan ook niet te ontkennen dat bij gelijkwaardigheid van elementen (dat wil zeggen als het bijv. allemaal definiëte NP's zijn) er in het middenstuk sprake is van een soort ‘canonieke’ vaste volgorde onderwerp – direct object en, als er twee interne argumenten aanwezig zijn, onderwerp – indirect object – direct object (*ANS* 1997: 1322-1325). Dat is te illustreren met eenvoudige zinnetjes zoals *Toen stelde Job Bea Carel voor* (Jansen) of minimale paren als de volgende, waarin alleen maar de eerste NP als onderwerp te interpreteren is:

- (5) a In de eerste wedstrijd lhebben| de Italianen de Spanjaarden lverslagen.l
b In de eerste wedstrijd lhebben| de Spanjaarden de Italianen lverslagen.l
- (6) a Na zijn toespraak lmocht| de voorzitter de secretaris het kunstwerk loverhandi-
gen l
b Na zijn toespraak lmocht| de secretaris de voorzitter het kunstwerk loverhandi-
gen.l

Men zou hier met Jansen van ‘freezing’ kunnen spreken ter vermijding van ambiguïteit, maar een dergelijke vaste, gegrammaticaliseerde (?) volgorde zou ik veeleer aan de werking van het *syntactische principe* willen toeschrijven: de syntactische functie is bepalend

voor de plaats. In de *ANS* wordt het syntactische principe weliswaar alleen maar expliciet genoemd in verband met de vaste plaats van de twee polen van de zin, anders gezegd de zogenaamde verbale tangconstructie, maar ook in het middenstuk is dit principe werkzaam (vergelijk Vandeweghe 2004: 247 en De Schryver e.a. 2007: 253).

Inherentieprincipe of syntactisch principe of beide tegelijk, het beperkte corpusonderzoek van Jansen biedt hoe dan ook opnieuw meer evidentie voor de veronderstelling dat er vaak sprake is van een vaste volgorde van zinsdelen in het middenstuk. Dat betekent natuurlijk niet dat andere principes geen rol meer kunnen spelen in dat deel van de zin. Het *links-rechtsprincipe*, dat betrekking heeft op de verdeling van de informatie in een zin (elementen met een grotere informatieve waarde komen doorgaans meer naar rechts in de zin – in dit geval het middenstuk – te staan), is bijv. verantwoordelijk voor de plaatsingsmogelijkheden van definiëte vs. indefiniëte NP's ten opzichte van bijwoordelijke bepalingen. Vergelijk de volgende zinnen (voorbeeld (9) illustreert overigens in beide gevallen nog eens de vaste volgorde van onderwerp en direct object):

- (7) a Ik lheb| gisteren in Antwerpen *een cd* |gekocht.|
b *Ik lheb| *een cd* gisteren in Antwerpen |gekocht.|
- (8) a Ik lheb| *die cd* gisteren in Antwerpen |gekocht.|
b Ik lheb| gisteren in Antwerpen *die cd* |gekocht.|
- (9) a Volgens diverse bronnen lheeft| vanmorgen op de Oranjesingel *een politieauto een ongeluk* |veroorzaakt.|¹
b Volgens ooggetuigen lheeft| *de politieauto het ongeluk* vanmorgen op de Oranjesingel |veroorzaakt|, doordat ...

Uit voorbeeld (8) moge blijken dat de tegenstelling 'informatief belangrijk' – 'informatief minder belangrijk' niet altijd samenvalt met de tegenstelling 'oud' – 'nieuw'. Definiëte NP's hebben meer plaatsingsmogelijkheden dan indefiniëte. Veel hangt af van wat de spreker of schrijver in een bepaalde context als de focus van de uiting wil voorstellen². Dat maakt de analyse van concrete voorbeelden uit het werkelijke taalgebruik er natuurlijk niet makkelijker op.

De werking van het links-rechtsprincipe blijkt ook uit de typische plaats van pronominale elementen in de eerste helft van het middenstuk³. Hier werkt dit principe samen met het vierde principe dat in de *ANS* onderscheiden wordt, het *complexiteitsprincipe*: minder complexe elementen komen eerder in de zin – hier in het middenstuk (*ANS* 1997: 1245 en 1310-1311).

Jansen constateert dat de woordvolgorderegels die de *ANS* voor het middenstuk geeft, de mogelijkheden in zijn corpusmateriaal goed weergeven. Dat de regels goed standhouden is voor de redactie van de *ANS* een geruststelling, maar de constatering van Jansen

1 Deze volgorde lijkt me in ieder geval mogelijk naast de wellicht gewonere volgorde (...) *een politieauto vanmorgen op de Oranjesingel een ongeluk veroorzaakt*.

2 Dat verklaart volgens mij ook waarom in het voorbeeld dat Jansen in zijn voetnoot 8 geeft, een element dat "in de eerdere context voorbereid (is)", toch weer verder naar achteren geplaatst kan worden.

3 De regels voor de plaatsing van pronomina zijn m.i. een direct uitvloeisel van het principe en niet indirect, zoals Jansen meent.

lijkt me niet zo verbazingwekkend. Die regels – in de *ANS* (1997: 1307 en 1310) wordt gesproken van ‘volgordetendensen’ en van een ‘tentatief regelsysteem’ – zijn immers niet op te vatten als voorschriften, maar als *regelmatigheden* en de beschrijving van die regelmatigheden is gebaseerd op tal van uitvoerige corpusstudies, onder meer uitgevoerd door Nieuwborg (1968), die ook door Jansen aangehaald wordt, en De Schutter (1976).

Als we meer duidelijkheid willen krijgen over de wijze waarop allerlei factoren op elkaar inwerken (dat wil zeggen elkaar versterken dan wel tegenwerken) en op het belang dat ze hebben voor de verschillende delen van de zin, zal diepgaander onderzoek nodig zijn. Dat onderzoek kan dan hopelijk beter vragen beantwoorden zoals: ‘Speelt het complexiteitsprincipe werkelijk slechts een marginale rol in het middenstuk?’ of ‘Heeft achteropplaatsing (vanuit het middenstuk) vooral met het complexiteitsprincipe te maken of speelt het links-rechtsprincipe hier ook een rol?’ (zie bijv. Haeseryn 1998).

Om te beginnen lijkt me niet alleen het aanleggen van een uitgebreid gestratificeerd corpus nodig, maar (daarna) ook een gedegen analyse van heel veel zinnen in hun *context*, dus eigenlijk van hele teksten. Dat kan ons ervoor behoeden dat we al te zeer in ad-hocverklaringen terechtkomen, dus met een soort casuïstiek bezig zijn. Wel zal vooraf goed nagedacht moeten worden over de wijze waarop een en ander objectief gemeten en getoetst zou kunnen worden. Voor zover het over het middenstuk gaat, lijkt het me overigens wel verstandig om alleen zinnen te bestuderen met een *gerealiseerde tweede pool*, omdat anders niet altijd vast te stellen is of iets in het middenstuk dan wel op de laatste zinsplaats staat. Hooguit kun je het onderzoeksmateriaal uitbreiden tot die zinnen zonder tweede pool waarvan je zeker weet dat het laatste zinsdeel niet anders dan vlak voor die tweede pool kan staan, zoals een naamwoordelijk deel. Wat de beoordeling van acceptabele alternatieve volgordes betreft is Jansen in zijn beperkte corpusstudie naar mijn mening te ruimhartig geweest. Net als bij de reviewers die hij noemt in zijn voetnoten 6 en 9, het geval is, is voor mijn taalgevoel de volgorde object - subject in het middenstuk niet zonder meer aanvaardbaar.

Verder lijkt het me heel goed mogelijk om met testzinnen te werken waarbij verschillende (zo minimaal mogelijke) varianten aan proefpersonen ter beoordeling voorgelegd worden. Die zinnen moeten dan wel ingebed in voldoende *context* gepresenteerd worden, anders krijg je oeverloze discussies over de aanvaardbaarheid. Mijn bescheiden ervaring met eerstejaarsstudenten leert dat die methode wel degelijk goed kan werken. Als ik bijvoorbeeld de volgende twee varianten voorleg – het gaat hier om het verschil tussen een actieve en een passieve zin – dan blijkt een overgrote meerderheid de (b)-variant vanuit het oogpunt van informatiestructuur beter te vinden, wat met mijn verwachting overeenstemt:

- (10) a (Het nieuwe ambassadegebouw staat in de oude stadskern.) De bekende architect Koolhaas ontwierp het.
- (10) b (Het nieuwe ambassadegebouw staat in de oude stadskern.) Het werd ontworpen door de bekende architect Koolhaas.

Deze methode vereist natuurlijk wel dat we eerst goede testzinnen ontwerpen, maar daar zou de analyse van een corpus van bestaand tekstmateriaal ons bij kunnen helpen. Het

werken met ‘minimale paren’ kan nuttig zijn om de aanvaardbaarheid van alternatieve volgordes of varianten met andere elementen op eenzelfde plaats in de zin te testen. Dat kan ons behoeden voor het doen van uitspraken op basis van onze eigen intuïtie, die misschien niet door iedereen gedeeld wordt. Zo kan ik althans in voorbeeld (13) van Jansen *zo-even* (dus na *zondag*) met de beste wil van de wereld niet door de PP *tijdens de afdelingsvergadering* of de bijzin *toen hij in tijdnood kwam* vervangen (tenzij ik die elementen interpreteer als nabepaling bij *zondag*, wat kennelijk niet de bedoeling is). Hoe belangrijk het is om met goede geconstrueerde zinnen te werken, blijkt ook uit het feit dat Jansen zelf een paar keer vermeldt dat reviewers met hem over de aanvaardbaarheid van zinnen van mening bleken te verschillen.

Als we dan tot slot de invloed van de verschillende woordvolgordeprincipes moeten wegen, dan zal wellicht een geavanceerde statistische techniek van stal gehaald moeten worden, naar het voorbeeld van wat De Sutter (2007) bepleit voor het onderzoek naar woordvolgordevariatie in werkwoordelijke eindgroepen. De volgorde van de constituenten in de zin doet immers in complexiteit beslist niet voor de werkwoordvolgorde onder.